

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ірина КОЛЕСНИК

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ikolesnyk2002@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

«Українське ХІХ століття» в термінах і поняттях глобальної історії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.121>

УДК: 930.303.446

Анотація. Мета дослідження полягає в переосмисленні особливостей історії ХІХ ст. в категоріях глобальної історії. **Методологія** спирається на методи концептуальної історії, мультикультуралізму та принципи сучасної глобальної історії. **Наукова новизна.** Специфіка «українського ХІХ століття» досліджується в таких категоріях глобальної історії, як «імперський меридіан», «відсталість», «відродження – культурний трансфер». Концепт імперського меридіану, запропонований британськими глобальними істориками, має французьку та українську версії, слугує контраверсією «нової імперської історії». Проаналізовано, як термін «відсталість» трактується іспанськими, російськими та українськими істориками. Основними темами історії України ХІХ ст. були відсталість та відродження. Національне відродження в термінах глобальної історії сприймається як культурний трансфер ідей, людей, технологій, суспільних і політичних рухів. Відродження розглядається як закономірне явище у світовій історії. **Висновки.** Трагування «українського ХІХ століття» з перспективи глобальної історії дозволяє переосмислити його в європейському та світовому контекстах.

Ключові слова: глобальна історія, історія України ХІХ ст., імперський меридіан, відсталість, відродження – культурний трансфер.

Дев'ятнадцяте століття – одне з ключових у новочасній вітчизняній історії. М.Грушевський пов'язував його із феноменом українського національного відродження, марксистська історіографія – з епохою капіталізму, пострадянська – з процесами модернізації українського суспільства. Понятійно-термінологічний апарат будь-якої наукової дисципліни, як відомо, характеризує рівень її методологічної оснащеності та стан комунікації з іншими національними історіографіями. Нині історична наука стоїть перед викликами глобальної історії, найновішого напрямку у західній соціогуманітаристиці. Тому варто подивитися на історію України ХІХ ст. під кутом зору таких новітніх категорій глобальної історії, як «імперський меридіан», «відсталість», «культурний трансфер».

Імперський меридіан

Роль та специфіка XIX ст. у глобальній історії має різноманітні інтеграції. Так, В.Макнілл говорить про «довге XIX століття (1850–1950 pp.)», впродовж якого Захід досяг свого могутнього світового становища. Ю.Остергаммель у книзі «Трансформація світу: глобальна історія XIX ст.» розгортає масштабну історію по-заминулого століття, що мала вплив на катастрофи XX ст.¹ Цей термін було введено в українську історіографію завдяки діаспорним історикам, зокрема І.Лисякові-Рудницькому. Згодом він міцно вкорінився у вигляді конструкції «довге українське XIX століття»².

Концепт «імперський меридіан» («imperial meridian») запровадили представники британської школи глобальних істориків. Так, К.Бейлі в амбіційному проекті «Імперський меридіан: Британська імперія та світ 1780–1830» аналізує злет, апогей і падіння II Британської імперії, а «імперський меридіан» він визначає як період, що охоплював події Американської та Французької революцій, епоху Наполеона та світової кризи, і тривав із 1780 по 1830 pp.³

Натомість П.О'Браєн дещо звузив хронологічні межі та зміст періоду, звівши його до встановлення європейської морської й військової гегемонії над країнами, суспільствами інших континентів упродовж 1789–1825 pp.: «Після подій революції та наполеонівських війн 1789–1825 pp. європейці отримали величезні поповнення щодо населення, територій і природних ресурсів в Азії, Африці, на Тихому океані, що були взяті під прямий або неформальний контроль. Упродовж “імперського меридіану” європейська морська та військова перевага над державами й суспільствами інших материків виявилася практично нездоланною. Західна Європа стала на шлях постійного економічного зростання, що вело до поглиблення розбіжностей між рівнями технологій, продуктивності, життєвих стандартів і військової потужності між Сходом та Заходом, Північчю й Півднем»⁴.

Виникнення імперського меридіану – це глобальні зміни у світовій історії після 1789–1825 pp., що означали геополітичний, технологічний і політичний підйом Заходу в XIX ст., коли Європа стала світовим лідером⁵. Отже, для цього періоду, на думку П.О'Браєна, характерним було створення світової економічної системи, індустріальні революції, війни (від локальних до «Великої європейської громадянської війни 1914–1918 pp.»), революції (соціальні, національні, наукові), імперський експансіонізм.

І дійсно, наполеонівський проект перетворення Європи передбачав масштабні цілі. Ідеться про створення єдиної валютної системи по всьому континенту. Цивільний кодекс французького імператора створив нову юридичну базу нового порядку, і досі не переглядався. Незважаючи на зміни політичного устрою, від передбачав базові європейські цінності, включаючи свободу віросповідання, рівність усіх перед законом. Наполеон також створив сучасну університетську систему освіти. Започаткована ним грошово-кредитна система перетворила Європу на єдину сім'ю. З 1780-х по 1830–1840-ті pp. у Франції та Англії розпочалися промислові революції,

¹ Osterhammel J. The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century. – Princeton, NJ, 2014. Див. також: Тесля А.А. Национализирующийся век: опыт глобальной истории: дискуссия о книге Ю.Остерхаммеля «The Transformation of the World» // Философия: Журнал высшей школы экономики. – 2017. – Т.1. – №2. – С.110–120.

² Лисяк-Рудницький І. Структура української історії у XIX ст. // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С.197.

³ Bayly C. Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780–1830: Studies in Modern History. Routledge; 1989.

⁴ O'Brien P. Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history // Journal of Global History. – 2006. – №1. – P.11.

⁵ Ibid. – P.24.

що знаменували перехід від аграрно-кустарного до індустріально-капіталістичного виробництва.

Про дослідницький потенціал та інтерпретаційні можливості концепту «імперський меридіан» свідчить його верифікація на матеріалах французької історії. Д.Тодд, автор статті «Французький імперський меридіан, 1814–1870 рр.», на протипагу британським колегам, подає зовсім інші хронологічні контури. Це «період, що тягнеться від реставрації Людовика XVIII в 1814 р. до падіння Наполеона III в 1870 р., він залишається *terra incognita* в історії французьких глобальних амбіцій». Ідеться про час між падінням Атлантичної імперії Бурбонів і зростанням Африканської й Індійської імперій III Республіки, коли Франція залишалася військовою, економічною, науковою та культурною наддержавою, що мала вплив у світовому масштабі. Усе це, на думку автора, дає підстави перейменувати період 1814–1870 рр. на «французький імперський меридіан» у сенсі «історіографічного провалля між двома класичними періодами імперської експансії»⁶.

Якщо у К.Бейлі імперський меридіан був пов'язаний із фазою авторитарного правління в поєднанні з примусовим накиданням підвладним територіям економічних інститутів у період 1780–1830-х рр.⁷, то Франція залишалася не лише «провідною економічною державою, котра поступалася лише Великобританії за обсягами зовнішньої торгівлі та іноземних інвестицій», – вона мала величезний інтелектуальний і культурний вплив. Її академічні інституції, інженерні школи й культурні заклади користувалися світовим авторитетом, а французька мова, особливо в континентальній Європі та у середземноморському світі «зберігала статус основного засобу інтелектуальної, наукової й навіть комерційної та фінансової комунікації»⁸.

Таким чином, ключовими темами історії XIX ст. вважаються імперська експансія, національна держава, модернізація та демократичні революції. Динаміку модернізації при переході від традиційного до індустріального суспільства модернізаційні аналітики розглядають по-різному. Так, С.Е.Блек у праці 1966 р. «Динаміка модернізації: дослідження з порівняльної історії» визначив різні види трансформації: «інтелектуальна» означала встановлення контролю над навколишнім середовищем, «економічна» мала наслідком індустріалізацію, «соціальна» містила швидку урбанізацію, зростаючу спеціалізацію праці та зміну відносин між статями, «політична» вела до появи лідерів, які спрямовували процеси модернізації, котра стимулювала етику індустріалізму, конкуренції, саморозвитку людини. На підставі порівняльного аналізу модернізаційних процесів Р.Бендікс у студіях «Національне будівництво і громадянство» (1977 р.) та «Королі або народ: влада чи мандат на управління» (1978 р.) стверджував: якщо у Західній Європі індустріалізація й демократичні революції призвели до появи ліберальних держав і капіталістичного суспільства, то в Росії традиція царату проклала шлях «авторитарному правлінню та егалітарному суспільству»⁹. Редактори книги «Епоха революцій у глобальному контексті» Д.Армітадж і С.Субрагманьям вважають, що основні русійні сили в історії XIX ст. – це демократичні революції та індустріалізація¹⁰.

У цілому, підсумовує Дж.Бентлі, модернізаційні аналітики зосередили увагу на таких визначальних рисах сучасного суспільства, як урбанізація, індустріалізація,

⁶ Todd D. A French Imperial Meridian, 1814–1870 [Електронний ресурс]: <https://kclpure.kcl.ac.uk/portal/files/57188711/FIM.pdf>

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Див.: Бентлі Дж. Образы всемирной истории в научных исследованиях XX в. // Время мира: Альманах. – Вып.1. – Москва, 1998. – С.38–40.

¹⁰ The age of revolutions in global context, c. 1760–1840 // Eds. D.Armitage, S.Subrahmanyam. – Basingstoke, 2010.

наука, технології, комунікації, масова освіта¹¹. Показово, що саме в XIX ст. форми національного історієписання виступали як політична ідеологія національних рухів за незалежність та єдність в імперських анклавах.

Таким чином, концепт «імперський меридіан» є інтелектуальним продуктом доби глобалізації XXI ст. і слугує інструментом дослідження глобальної історії, зокрема виступає визначальним маркером історії XIX ст. Тому логічно припустити, що цей концепт-метафора фіксує небачене зростання імперського чинника в контексті загальних процесів у світі та Європі.

Імперський меридіан в українській історії

Той факт, що «імперський меридіан» не має усталеної дефініції або визначення, відкриває нові горизонти його можливих інтерпретацій. Цей концепт дозволяє розглядати минуле України в масштабах світової та європейської історії.

«Імперський меридіан» в українському минулому, вважаю, означав історичний період від остаточного руйнування козацької державності до кінця Першої світової війни (1780-ті – 1918 рр.). Цей період характеризується встановленням радикальної політичної, економічної, соціальної й культурної гегемонії імперських урядів Романових та Габсбургів над тими народами і країнами, котрі ввійшли до цих величезних утворень. Сенс цього періоду в українській історії становить формування економічних, соціокультурних, ідейно-політичних передумов виникнення України як глобального проекту.

Практично на українських територіях у складі Російської та Австро-Угорської імперій існували дві моделі імперської інтеграції. Обидві вони мали модернізаційний характер, але різні вектори змін. Водночас трансформаційні процеси у цих імперських анклавах кожен зі свого боку сприяли кристалізації української нації і практичній реалізації українського (державного) проекту на початку 1918 р.

Економічні передумови реалізації українського проекту як глобального були зумовлені тим, що в XIX ст. українські терени ввійшли в орбіту європейської світо-економіки. Модернізаційні процеси в господарстві Наддніпрянщини були пов'язані з індустріальною революцією. Модернізація почалася з легкої промисловості, цукрової галузі, потім важкої, яку спровокував попит на вугіллі й метал. Набирання обертів імперською економікою з її банківською системою та іноземними капіталовкладеннями мало наслідком виникнення таких явищ, як промислові Донбас і Подніпров'я. У цих регіонах у 1870–1890-х рр. було створено високорозвинену важку індустрію, котрій були властиві найвищі темпи приросту виробництва, а рівень її залишився абсолютним рекордом приросту виробництва для України за всю її історію (І.Савчук).

Мережа залізниць створювала відчуття глобальної єдності, а також простір для економічних, соціальних, культурних, особистісних комунікацій. Балаклавська залізниця – перша на території України, збудована ще під час Кримської війни в 1855 р. силами антіросійської коаліції. Згодом починається розбудова магістралей від Москви до Одеси й Севастополя. Австро-угорський уряд у 1861 р. проклав залізничну лінію між Краковом та Перемишлем і Львовом, щоб контролювати зовнішню торгівлю у Центральній Європі та стратегічно важливі ділянки східного кордону держави. Так в Україні залізнична логістика утворювалася на діаметрально протилежних кінцях – на Донбасі й на Східній Галичині.

¹¹ Бентлі Дж. *Образи всемирной истории в научных исследованиях XX в.* – С.40.

Розвиток залізничного транспорту сприяв зростанню попиту на збіжжя на місцевих і світових ринках. У степовій Україні в 1860–1880-х рр. було розорано переологи, що сприяло створенню найбільшого регіону з виробництва товарного зерна в Російській імперії, орієнтованого на іноземні ринки збуту. У 1890-х рр. попит на збіжжя в Європі та світі, що постійно зростає, мав наслідком перетворення українських степів на головну житницю континенту, а українських аграріїв – на агентів світової торгівлі.

Соціальні передумови були пов'язані з радикальною зміною в російському імперському анклаві структури українського суспільства. У 1860–1870-х рр. селянство поділялося на підприємців, на тих, хто дотримувався традиційних цінностей і способу життя, та на новітній соціальний прошарок сільськогосподарських працівників. У цей час виникали й різні соціальні групи: підприємці, робітничий клас, інтелігенція.

На західноукраїнських землях модель імперської інтеграції виявилася більш уповільненою й малоефективною. Щоправда, в результаті подій революції 1848–1849 рр. відбулися також зміни у соціальній структурі галицького суспільства, з'явилися нові соціальні верстви, замість старого греко-католицького духовництва постала «нова» інтелігенція, виник прошарок найманих працівників.

Можна констатувати, що з другої половини XIX ст. українське суспільство переживало справжню соціальну революцію. Бурхливий розвиток підприємництва, приплив населення в міста сприяли швидкій урбанізації. Як наслідок відбувалася спеціалізація праці, жінки залучалися у процес виробництва та сферу обслуговування, що призвело до зміни відносин між статями. «Мала» сім'я заступала велику патріархальну родину, що включала три покоління. Стандартизація науки, успіхи точних і фундаментальних галузей знання, обмін новими технологіями зумовлювали розвиток транспортної й комунікаційної інфраструктур. У результаті глобальних змін загальна освіта набувала масового характеру, ставала доступною й технічна освіченість. У свідомості населення формувалася етика індустріалізму, конкуренції, саморозвитку людини. У взаєминах між робітниками та підприємцями починала реалізовуватися програма соціального партнерства (система безкоштовного лікування, страхування, освіти тощо).

Соціальна революція на західноукраїнських землях через тотальну пауперизацію селянства та важкі соціально-психологічні умови життя супроводжувалася масовою міграцією населення. Основні переселенські потоки спрямовувалися у США, Канаду, Бразилію, Аргентину.

Політична складова України як глобального проекту XIX ст. містила різні соціально-політичні потоки, культурні, літературні, національні рухи, ідеології, партії. Стихійному формуванню політичного досвіду українського народу сприяли війни – від локальних до світової (1812 р., Кримська 1853–1856 рр., Перша світова 1914–1918 рр., коли одним з основних театрів бойових дій виявилася Галичина) – і повстання (декабристів 1825 р., польські 1831, 1863 рр.), селянські виступи.

На формування політичної свідомості українства мали вплив європейська демократична 1848–1849 рр. та антиімперська аграрна 1905–1907 рр. революції в імперських анклавах Габсбургів і Романових. Політичні програми українства, як відомо, створювалися зусиллями кількох поколінь інтелектуалів, громадсько-політичних діячів: шляхетський автономізм, федералізм кирило-мефодіївців, «м'який патріотизм» М. Драгоманова, самостійництво М. Міхновського, інтегральний націоналізм Д. Донцова, націонал-комунізм як напрям у комуністичному русі в Україні 1917–1920 рр. Діяльність активного українства, орієнтована на реалізацію політичного

проекту України, була представлена культурно-просвітницькими гуртками (Кирило-Мефодіївське товариство, редакції часописів «Основа», «Киевская старина»), громадським і народовським рухами на українському сході й заході, зародженням політичних партій.

Зауважимо, що соціально-економічні, політичні та культурні зрушення в різних частинах українського простору мали різноспрямований характер. Якщо в підросійській Україні модернізаційні процеси в економіці, у соціосфері були пов'язані з індустріалізацією, урбанізацією, формуванням індустріального суспільства, класу українського підприємництва, то в імперському анклаві Габсбургів процеси політичної лібералізації призводили до активізації громадянсько-політичного життя українства, формування різних ідеологічних рухів, утворення перших політичних проектів (партій, громадських організацій). Це сприяло поступовому формуванню у свідомості активного українства спочатку ідеї етнічної, мовної, а згодом і політичної та економічної єдності українських сходу й заходу.

Таким чином, концепт «імперський меридіан» ми використовуємо як релевантний термін для означення періоду формування низки передумов створення України як глобального (державного) проекту в умовах суцільної гегемонії імперських урядів в усіх сферах існування українського суспільства. Цей концепт дозволяє розглядати минуле України в контексті загальних процесів у світі та Європі. Він означає той етап європейської історії, що маніфестує імперський експансіонізм, колоніалізм, бездержавність поневолених народів-націй і водночас створює ґрунт для економічного зростання, радикальних соціокультурних змін, демократичних революцій, формування національної свідомості народів, які прагнули незалежності, в тому числі українського.

Нарешті концепт імперського меридіану слугує альтернативою «новій імперській історії» при висвітленні подій XIX ст. Що таке «нова імперська історія»? Автор цієї концепції співредактор журналу «Ab Imperio» І.Герасимов наголошує, що вона може деконструювати звичайну «схему російської історії» М.Карамзіна й разом концепцію державницької школи з властивою їй традицією «державності». Появу цього суто «технічного» терміна – «нова імперська історія» – його автор пояснює недосконалістю аналітичного апарату, в якому немає поняття щодо верифікації постнаціонального періоду.

Перший постулат автора говорить, що «нова імперська історія» має антиімперський характер. Словом, вона протистоїть «імперцям», котрим «наша спільна історія регіону з невизначеними кордонами не потрібна»¹². Чи дійсно «нова імперська історія» є «відкриттям» російських істориків? Її ідентифікують як імперську ситуацію, що складається з «численних локальних осередків самоорганізації, котрі майже неможливо збалансувати у загальних політичних рамках». За логікою автора, імперська ситуація не передбачає єдиного центру, коли йдеться про «Московію, Велике князівство Литовське та Кримське ханство, але також про китайські царства, Візантію або Іран»¹³. Щоправда, ситуація змінюється у XVIII ст., коли «Російська імперія підкорила практично весь простір локальних осередків самоорганізації». Проте у фокусі уваги дослідника «не Зимовий палац у Санкт-Петербурзі, а логіка самоорганізації, постійний пошук рівноваги та формування нових історичних акторів». У пострадянські часи, на його думку, «нову імперську

¹² Нашей задачей является деконструкция «схемы русской истории» [Електронний ресурс]: <https://www.colta.ru/articles/literature/16199-nashey-zadachey-yavlyaetsya-dekonstruktsiyashemy-russkoy-istorii-sohranyayusheysya-so-vremen-karamzina>

¹³ Там же.

історію» неможливо використовувати «для виправдання політичної єдності регіону – наприклад, під контролем Москви»¹⁴. І тут соціальна уява явно підводить автора цих рядків. Продуктивна ідея І.Герасимова про наявність численних локальних центрів самоорганізації (яку можна, на мій погляд, інтерпретувати щодо спільнот Європи, Азії, Америки тощо) спирається на штучні й застарілі конструкції, як от «імперська ситуація» та Євразія, регіон, що його Москва намагається втримати «під контролем»¹⁵.

Другий постулат: «нова імперська історія» має постнаціональний характер. Якщо національну державу розглядати як альтернативу імперії, говорить І.Герасимов, то «subaltern studies» доводять, що національна держава – це такий самий проект нав'язування гегемонії нового центру влади, яким і була імперія, не менш репресивний». При цьому національну історію він сприймає однобічно й упереджено: «як метод – це ретроспективна етнічна чистка пам'яті, котра програмує етнічні чистки в майбутньому», і наголошує «особливу роль гуманітаріїв у найбільш націоналістичних режимах ХХ ст.»¹⁶. Що ж таке постнаціональна історія, котра, за його словами, не потрібна націоналістам ані в Україні, ані в Росії. Автор розуміє її то «як головний спосіб формування актуальної соціальної уяви», то як «імперську ситуацію», хоча насправді за цими евфемізмами та плутаними дефініціями чітко проступають імперські державницькі й ментальні конструкції. Справа в тому, що після «холодної війни» та під впливом нових ідей постколоніальної критики, підйому ісламу і кризи марксизму націєцентрична історія почала втрачати свою популярність, і лише у країнах Східної Європи та Східної Азії вона зберігала власні позиції¹⁷. В пострадянських історіографіях національна держава традиційно залишається у центрі уваги як головна аналітична одиниця та структурний елемент національного нарративу. Зокрема в українській історіографії незмінно домінує ідея незалежної держави, що пройшла шлях від шляхетського автономізму, буржуазного федералізму, демократичного самостійництва, квазідержавності радянських часів до суверенної країни. Національна історія потрібна сучасній Україні, вона слугує засобом підтримки національного й політичного престижу нашої держави у глобалізованому світі. Звісно, українська національна історіографія відчуває виклики часу та прагне до змін: вона має подовжити хронологічні межі української історії в давнину, розгорнуту історично обґрунтовану просторово-територіальну експозицію вітчизняного минулого, подати збалансований опис відносин України з сусідніми країнами та народами.

Глобалізований світ створює нові образи національної історії¹⁸. На відміну від історичної науки ХІХ–ХХ ст. глобальна історія не абсолютизує національну державу як одиницю історичного аналізу, але не заперечує можливість створення метанаративів, національних і локальних нарративів для глобальної історії.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Новая имперская история Северной Евразии. – Ч.І: Конкурирующие проекты самоорганизации VII–XVII вв.; Ч.ІІ: Балансирование имперской ситуации: XVIII–XX вв. // Под ред. И.Герасимова. – Казань, 2017.

¹⁶ Нашей задачей является деконструкция «схемы русской истории» [Електронний ресурс]: <https://www.colta.ru/articles/literature/16199-nashey-zadachey-yavlyayetsya-dekonstruktsiyashemy-russkoy-istorii-sohranyayuscheyso-vo-vremenkaramzina>

¹⁷ Иегерс Г., Ван Э. (при участии С.Мукерджи). Глобальная история современной историографии / Пер. с англ. О.Воробьевой, науч. ред. М.Кукарцева. – Москва, 2012. – С.411.

¹⁸ Колесник І. Глобальна історія як квест для українських істориків // Український історичний журнал. – 2021. – №5. – С.143–164.

Відсталість

Проблема «відсталості» («backwardness») останнім часом висвітлюється в рамках нових дослідницьких програм мультикультуралізму та глобальної історії. Вона втрачає негативні психоемоційні характеристики, такі, як недорозвинутість чи другорядність, і зазнає реінтерпретації й ресемантизації. Нині в національних історіографіях «відсталість» розглядається по-різному, як поліваріантність, багатовимірність історії, ставлячи під сумнів лінійну модель розвитку та ідею прогресу.

В американо-іспанській історіографії концепт відсталості актуалізували історики М.Бургуера і К.Шмідт-Новара, котрі розуміли її як «культурну відсталість», або «статус пізнього приходу»¹⁹. Це означає, що останні два століття іспанської історії не без труда вписувалися у загальноєвропейські моделі розвитку. Песимістична атмосфера режиму Ф.Франко створила сучасну іспанську історію, написану в 1960–1970-х рр., згідно з якою «криза ХХ ст. вважалася результатом низки невдач і провалів у ХІХ ст.: провал промислових революції, провал буржуазної революції, слабкість іспанського лібералізму й відсутність політичної мобілізації»²⁰.

Із перспективи глобальної історії проблему відсталості аналізують іспанські історики Х.Луенго та П.Далмау. У статті «Історієписання Іспанії у глобальну епоху: зв'язки й заплутаності в ХІХ ст.» вони подають модель Іспанії ХІХ ст. не з традиційної, націєцентричної перспективи, а в категоріях методології глобальної історії – «зв'язності» («connections») та «заплутаності» («entanglements») ²¹. До речі, Іспанську імперію вони відносять до так званих «периферійних» ²². До цього ж типологічного ряду можна зарахувати також Російську й Австро-Угорську імперії ХІХ ст. «Іспанське ХІХ століття», на їхню думку, визначають дві великі теми – лібералізм та імперія, котрі мають «гібридне походження, включаючи європейський, атлантичний і глобальний виміри» ²³. Базовий постулат дослідників полягає в тому, що «Іспанська імперія ХІХ ст. – простір глобальної взаємодії» ²⁴. Словом, вони відмовляються від колоніального підходу і пропонують подивитися на минуле Іспанії ХІХ ст. з позицій методології взаємодії та зв'язків: «По-перше, слід відзначити, що втрата територіальних володінь у 1820-х і 1898 рр. не поклала край іспанській присутності за межами Іспанії, а радше змінила характер її та обриси. Наприклад [...] міграція, торгівля й обмін ідеями між колишнім мегаполісом і новими латиноамериканськими республіками залишалися усталеними впродовж цілого століття. Отже нова формула, котра зміцнювала культурні та мовні зв'язки через Атлантику, означала “нову імперію”, на підставі якої Іспанія вважалася колоніальною державою у ХХ ст.» ²⁵. Х.Луенго і П.Далмау аналізують конкретні форми й механізми глобальних зв'язків, як міграції та мобільність населення: «Глобальний характер Іспанії ХІХ ст. також може бути розглянутий через мобільність людей. Чимало рабів, работорговців, політичних біженців і мігрантів перетинали кордони й континенти впродовж століття. Що робить справу Іспанії особливо актуальною для питання рабства з глобальної перспективи,

¹⁹ *Burguera M., Schmidt-Nowara Ch.* Backwardness and its discontents // *Social History*. – 2004. – 29. – 3. – P.279–283. Див. також: *Burdial I.* Myths of failure, myths of success: new perspectives on nineteenth-century Spanish liberalism // *Journal of Modern History*. – 1998. – 70. – 4. – P.892–912.

²⁰ *Burguera M., Schmidt-Nowara Ch.* Backwardness and its discontents. – P.280.

²¹ *Luengo J., Dalmau P.* Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century // *Journal of Global History*. – 2018. – 13. – P.425–445.

²² *Ibid.* – P.428.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.* – P.434.

²⁵ *Ibid.* – P.436.

так це те, що Іспанія була останньою європейською державою, котра скасувала рабство, у 1873 р. в Пуерто-Ріко й у 1886 р. на Кубі»²⁶.

Таким чином, іспанські дослідники пропонують глобальну історію як альтернативний підхід щодо національної: «Усупереч загальній тенденції розглядати Іспанію як державу, що розпадалася, ми коротко показали через різні теми й сюжети, як глибоко країна була залучена у широке коло глобальних зв'язків». Висновок один: при написанні сучасної іспанської історії «слід урахувувати глобус, а не лише Піренейський півострів». Автори вважають, що «Іспанія служила зоною контакту між Європою, Америкою, Африкою й Азією». При цьому вони виступають проти домінування національної держави та за «багатоголосся» національної історії²⁷.

У Росії її «вікова відсталість» розглядається в межах популярного «патріотичного» дискурсу. Термін «відсталість» був поширеним також у Російській імперії до революційного часу, зокрема при оцінках таких подій, як перетворення Петра I, реформи середини ХІХ ст., а згодом П.Столипіна й С.Вітте. У радянській історіографії побутував термін «культурна відсталість».

Із 1990-х рр. у Росії набирає популярності концепція модернізації, складовою якої є «відсталість». Аналогом останній стає поняття «нормалізація», «нормативність», «норма», що цілком вписується у фрейм антиколоніальної критики. На думку російського історика О.Каменського, ідея «нормальності» / «відсталості» корелюється з ідеєю мультикультуралізму, адже йдеться не про відсталість, а про інакшість Росії, країн Східної Європи: «Росія не була “ненормальною”, але, у відповідності з правилами мультикультурного підходу, вона була іншою»²⁸.

Більше того, на російському ґрунті ідея відсталості сприймається не лише як базовий концепт історії Росії ХІХ–ХХ ст., але має політичні імплікації. Вона була запозичена ще російськими слов'янофілами в німецьких романтиків на початку ХІХ ст. і трактувалася як «особливий шлях». Формула «відсталість як особливий шлях» була присутня не лише в російській історіографії, але й у масово-політичному дискурсі останніх двох століть. Згодом вона трансформувалася в концепцію євразійства, а нині постає у вигляді уявлення про Росію як про начебто «особливу цивілізацію». Це дає підстави сучасним політикам і публіцистам цієї країни маніпулювати поняттям «цивілізація» задля обґрунтування «російської самобутності» й неприйнятності для неї демократії західного зразка²⁹.

В українській історіографії також обговорюється проблема відсталості або історичних та неісторичних націй. Не можна не погодитися із зауваженням І.Лисяка-Рудницького про те, що історичність «не завжди була лише благом. В окремих випадках вона обтяжувала націю небажаною спадщиною»³⁰. І навпаки – «неісторичність», «відсталість» могли давати переваги «народом без історії». Це означає, що будь-яка виключність, самобутність (відсталість), ексклюзивність в історії країни, держави, народу сприймається як варіант розвитку, казус відмінності, прояв історичної норми / нормальності.

Дійсно, становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій зазвичай характеризувалося узагальнюючим поняттям «відсталість». Обидва ці утворення належали до так званих «периферійних імперій», на відміну від

²⁶ Ibid. – Р.440.

²⁷ Ibid. – Р.444–445.

²⁸ Каменский А. К проблеме «вековой русской отсталости» // *Quaestio Rossica.* – 2018. – Vol.6. – №1. – Р.194.

²⁹ Там же.

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // *Його ж.* Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994. – С.35.

динамічних Французької та Британської, котрі спиралися на демократичні принципи, інститути, вільний економічний ринок. Натомість Російська й Австро-Угорська були обтяжені громіздким бюрократичним апаратом, мали поліетнічний склад населення, слабку економіку та інфраструктуру, нерозвинуті суспільні комунікації, що створювало соціально-політичні непорозуміння, призводило до конфліктів у суспільстві. Звісно, у соціально-політичному аспекті термін «відсталість» має принижуючий характер, часто корелюється з дискусіями навколо питання про колоніальний статус української економіки, провінційність культури у Східній Україні та відсутність еліт – у Західній. Водночас він належить до інструментарію глобальної історії.

По-перше, ідея відсталості деконструє модель лінійного ходу історії та історичного прогресу. У сучасних дослідженнях минуле постає як розмаїтий, мультиваріантний процес із різними векторами темпоральностей та відчуттям часу і простору. Такі риси української історії, котрі традиційно вважалися ознаками її відсталості, як «неповнота», дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, брак лідерської харизми, отаманщина, – тепер можуть перетворитися на її переваги.

По-друге, у спеціальній літературі зустрічається вираз «перевага відсталості». До прикладу, Е.Вульф у праці «Європа та народи без історії» одним із перших зазначив, що причина індустріальної революції – це «привілей відсталості» агресивної й периферійної Європи, котра зуміла очолити процес глобалізації з центром в Азії³¹. З цим спостереженням цілком корелюється думка М.Тодорової, дослідниці проблеми «відсталості» на матеріалах історії балканських країн, про швидкість сприйняття нового різними соціальними утвореннями, релігійними, віковими, гендерними групами тощо³².

Невипадково у цьому ключі глобального сенсу та політичного смислу набувають спостереження В.Липинського щодо особливостей національної вдачі українців, чия емоційність, чутливість є великою творчою силою, яка дозволить швидко зробити те, що в інших націй і народів потребувало багато зусиль та часу³³. Ці ідеї звучать дуже сучасно, адже сплав розуму й волі, а особливо емоційності, чуттєвості як вродженої, ментальної риси національного характеру українців слугує передумовою подолання відсталості України внаслідок її імперської сабалтернізації у XVIII–XIX ст. Українці як молода нація з волею та чуттєвим темпераментом, розумом і пам'яттю відкрита до швидкого сприйняття нового, переосмислення раніше набутого досвіду інших країн і власного, до невпинного руху вперед особливо в добу тяжких випробувань та вирішальних змін.

По-третє, концепт відсталості наповнюється новими смислами в рамках глобальної історії засадничими принципами якої є ідеї зв'язності і взаємодії. Ще на початку 1980-х рр. І.Лисяк-Рудницький писав, що самотність українського минулого «означає постійне протистояння, взаємодію і взаємопроникнення спільнот і культур»³⁴. Саме новітні ідеї й дослідницькі практики дають можливість сприймати українське минуле крізь призму глобальної взаємодії територій, культур, ідей, технологій, ставлячи акцент на його самотності та інклюзивності.

У світлі сучасної глобальної історії наново переосмислюються проблеми «відсталості» України, «неісторичності», «неповноти» української нації. Імперський

³¹ Wolf E. Europe and the People without History. – Berkeley, 1982; Вульф Е.Р. Европа і народи без історії / Пер. з англ. – К., 2004.

³² Див.: Тодорова М. Imagining the Balkans. – Oxford Univ. Press, 1997.

³³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів / Ред. Я.Пеленський. – Кн.1. – К.; Філадельфія, 1995. – С.428–429.

³⁴ Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. – С.37.

чинник був складовою української історії цього періоду, але центральною темою «українського XIX століття» стало створення України як глобального проекту. Інтеграційні процеси в економіці, зрушення у соціальній сфері, пов'язані з формуванням індустріального суспільства на підросійських теренах разом із процесами лібералізації політичного життя українства в імперському анклаві Габсбургів сприяли консолідації українського сходу й заходу, тож на тлі політичної кризи 1917 р. було утворено УНР як реалізацію глобального національного проекту.

Відродження як культурний трансфер

Характерною ознакою «українського XX століття» була бінарна модель: «відсталість» / «національне відродження». Зазначимо, що національне відродження в категоріях глобальної історії постає як культурний трансфер³⁵. Він акцентує увагу на процесах передачі, прийому й адаптації нових матеріальних і культурних цінностей, наукових, технологічних відкриттів, поведінкових моделей, а також орієнтований на вивчення груп людей, котрі перебувають поза межами політичних конфігурацій їхніх урядів. До «процедур» культурного трансферу можна віднести процеси культурного обміну й передачі, прийому, наслідування, відродження, відновлення тощо, які здійснюють малі чи великі групи, з меншою вірогідністю – окремі індивіди.

Існує думка, що будь-яке відродження є результатом взаємодії численних зв'язків, духовно-інтелектуальних впливів і культурних традицій. Зокрема Ренесанс XIV–XV ст. – це трансфер ідей та ідеалів античності. Культурні трансфери (переноси) зазвичай ініціюють недержавні мережі різного ґатунку (родини, співтовариства гуманітаріїв, економістів, музикантів, художників, митців). З історії відомо, що більшість їх припали на період італійського Ренесансу, який і створив нову культурну модель³⁶. Показово, що термін «відродження» виник на хвилі романтизму в XIX ст. та належить французькому історичу Ж.Мішле. Драматичні події його особистого життя і власний психологічний досвід, як-от вихід із важкої депресії після втрати близьких, хвороба, повернення до активного життя, спричинилися до появи цього терміна. Культурну епоху, яку вивчав, він назвав «ренесансом»³⁷.

Національне відродження в Україні з перспективи глобальної історії сприймається як культурний трансфер ідей, людей, течій, ідеологій, суспільно-політичних інституцій та громадсько-політичних рухів. Воно відчувало й адаптувало новітні віяння європейської філософії, науки, політики: ідеї французького просвітництва (історія громадянського суспільства), німецького романтизму (принцип народності, поняття народного духу, народного характеру), польську концепцію гміновладдя, позитивізм із його культом природознавчої методології та інтересом до природничих наук (історична географія, психологія, етнологія). Акторами українського відродження були представники свідомого українства: культурно-громадські діячі, фахівці в галузі історії, етнографії, археології, мовознавства, археології, фольклористики, літератури, культури українського народу.

Суттєвий вплив на розвиток українського відродження мала європейська суспільно-політична думка. Ідеї Французької революції XVIII ст. та епоха наполеонівських

³⁵ Schmale W. A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>; *Idem*. Cultural Transfer [Електронний ресурс]: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>

³⁶ Колесник І. Глобальна історія. Історія понять. – К., 2019. – С.267–273.

³⁷ Див.: Февр Л. Как Жюль Мишле открыл Возрождение // Февр Л. Бои за историю. – Москва, 1991. – С.377–387.

війн відгукнулися в українських землях ростом патріотизму, відродженням ідей свободи, незалежності, ностальгією щодо історичної державності, почуттям національної самоцінності та гідності.

Вплив східнослов'янських відроджень, до яких мали відношення й революційні події у Франції, спричинився до поширення в колах активного українства федералістичних ідей і теорій, згодом ідеалів слов'янської єдності. Вони були певною мірою нав'язані революційними подіями в Європі 1830, 1848 рр., польською революційною пропагандою. 1848-й рік в Австрійській імперії сприяв пошвавленню не лише громадського життя, а й літературно-просвітницької діяльності українства на Галичині та Буковині. Важливу роль у відродженському русі відігравали романтичні вподобання й такі різновиди українського «слов'янофільства»: хлопоманство, народовство, народолюбство, а також ідеологія націоналізму, яка на початковому етапі існувала у вигляді активної національної свідомості.

На формування ідеології національного відродження мала вплив українська історична думка, характер її комунікацій із польською, російською, німецькою історіографіями. Будучи складовою процесу відродження вона сприяла обґрунтуванню політичних програм українства. Провідна ідея українського національного відродження – ідея державності – була обґрунтована українською історіографією: від самодержавної монархії через козацький республіканізм до спадкового гетьманату. Відчутна тенденція щодо «поглиблення» часів виникнення державної традиції в Україні, від періоду козаччини у глибину віків до старокиївської доби.

Таким чином, можна констатувати, що українське національне відродження стало результатом переплетення різних ідейних течій, культурних традицій, громадсько-політичних рухів: європейського просвітництва XVIII ст., французького й польського романтизму, німецької філософії, європейської соціологічної та політичної думки, польського, інших слов'янських визвольних рухів, мовних, літературних традицій і культурно-громадських практик. Специфіка його полягає в тому, що ідеологія активного українства, політичні ідеї та форми культурно-громадської, наукової, літературної діяльності, створені інтелектуалами і громадськими діячами Наддніпрянщини, свідомо експортувалися на західноукраїнські території, де в умовах певної політичної свободи та лібералізації думок наприкінці XIX ст. виник справжній «український П'ємонт».

У підсумку зазначимо, що використання таких категорій глобальної історії, як «імперський меридіан», «відсталість», «відродження – культурний трансфер» розширює горизонти студіювання, можливість оновлення аналітичного апарату дослідження. Верифікація цих понять на матеріалі вітчизняної історії дозволяє вписувати «українське XIX століття» у світовий та європейський контексти. По-новому перепрочитується складна й багатогранна історія XIX ст., у котрій варто шукати витоки глобальних процесів XX ст.

REFERENCES

1. Bayly, C.A. (1989). *Imperial Meridian: The British Empire and the World 1780–1830: Studies in Modern History*. Routledge.
2. Fevr, L. (1991). Kak Zhiul Mishlie otkryl vozrozhdeniie. *Fiev L. Boi za istoriiu*, 377–387. Moskva. [in Russian].
3. Iggers, G. & Van, E. (2012). *Globalnaia istoriia sovremennoj istoriografii*. Moskva. [in Russian].
4. Kamenskij, A. (2018). K probleme «vekovoj russkoj otstalosti». *Quaestio Rossica*, 6, 1, 185–206. [in Russian].
5. Kolesnyk, I. (2021). Globalna istoria yak kvest dlia ukrainkykh istorykiv. *Ukrainskyi istorychnyi zburнал*, 5, 143–164. [in Ukrainian].
6. Luengo, J. & Dalmau, P. (2018). Writing Spanish history in the global age: connections and entanglements in the nineteenth century. *Journal of Global History*, 13, 425–445.
7. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Struktura ukrainskoj istorii u XIX st. *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*, 1, 193–202. Kyiv. [in Ukrainian].

8. O'Brien, P. (2006). Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history. *Journal of Global History*, 1, 3–39.
9. Osterhammel, J. (2014). *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
10. Schmale, W. (2010). *A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration*. Retrieved from: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>
11. Wolf, E. (1982). *Europe and the People without History*. Berkeley.

Iryna KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ikolesnyk2002@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

“Ukrainian Nineteenth Century” in Terms and Concepts of Global History

Abstract. The purpose of this paper is to rethink the history of Ukraine in the 19th century in terms and concepts of global history. The methodology is based on the principles of conceptual history, multiculturalism, and the ideas of modern global history. The scientific novelty. The particularities of the “Ukrainian 19th century” are surveyed with such categories of global history as Imperial Meridian, Backwardness, and Renaissance – Cultural Transfer. The concept of the Imperial Meridian, developed by British global historians, has French and Ukrainian versions, and serves as a counterargument to the New Imperial History. The author analyzes the differences in the interpretations of the term “backwardness” in works of Spanish, Russian, and Ukrainian historians. The main topics of the history of Ukraine in the 19th century were Backwardness and Renaissance. In terms of global history, National Renaissance is perceived as a cultural transfer of ideas, people, technologies, and social and political movements. Renaissance acts as a conventional phenomenon in world history. **Conclusion.** The interpretation of the “Ukrainian 19th century” from the perspective of global history allows us to comprehend it in the European and global context.

Keywords: global history, history of Ukraine in the 19th century, Imperial Meridian, Backwardness, Renaissance – Cultural Transfer.